

Opponensi vélemény

Sashalmi Endre „Trónöröklés és isteni jogalap Oroszországban 1613–1725 között, az írott források és az ikonográfia tükrében”

c. akadémiai doktori értekezéséről

Sashalmi Endre a mai magyarországi történeti ruszisztika egyik meghatározó képviselője, aki eddigi számos jelentős tanulmányával bizonyította, hogy kiváló ismerője a 17–18. századi orosz történelemnek. A jelen értekezés logikusan összefoglalja eddigi kutatásait, alapos, helyenként zavaróan túlrészletező elemzése a címben jelzett témának. Mindjárt az elején érdemes leszögezni, hogy a dolgozat óriási mennyiségű ismeretanyagot rendszerez és foglal össze, hasznos és elgondolkodtató, bár néha – az anyag „mozaikszerű” szerkesztése, vagyis a sokféle vélemény bonyolult összeillesztése miatt – nehezen követhető olvasmány. Az értekezés tárgya a trónutódlásnak és a hatalom isteni eredetének „oroszországi kapcsolata a Romanovok trónra kerülése és Nagy Péter halála közti időszakban” (3. o.), európai összehasonlításban. Egyet kell értenünk a szerzővel abban, hogy a címben megjelölt téma ilyen vizsgálata „még nem készült a nemzetközi szakirodalomban” (3. o.). Ez a megközelítés valóban újszerű, ezért a fő kérdés az, mi az új megközelítés hozadéka, mennyiben gyarapítja vagy módosítja eddigi ismereteinket a cári hatalomról, a hatalomfelfogás sajátosságairól Oroszországban.

Mivel a dolgozat egyik célja az európai, pontosabban nyugat-európai összehasonlítás, a 2. fejezetben Sashalmi Endre a releváns szakirodalom alapján tartalmasan összefoglalja a hatalomról alkotott nyugat-európai, főként angol felfogást, annak változását és ikonográfiáját a 17. században és a 18. század elején. Jól érezte, hogy a fejezet végén indokolt lenne megválaszolni azt a kérdést, hogy ez az ismertetés hogyan is kapcsolódik az orosz történelemhez. A válasz a következőképpen hangzik: „Részben az isteni jogalap közös, teológiai megalapozottsága (Biblia) az, ami megkövetelte, hogy európai kontextusba helyezzük az orosz cárok isteni jogalapjáról vallott felfogást, de ez nem jelent azonosságot (kiemelés az eredetiben). Ugyanis a keresztény alap, azaz bizonyos biblikus teológiai tanítások közössége ellenére, az orosz vallási szimbolizmus, amint látni fogjuk, nagy eltérést mutatott a 17. század vége előtt a nyugati kultúrkörrel összehasonlítva” (73). Ezt az indoklást a szerző az *Összegzésben* is megismétli (460). Ez a kissé általános megállapítás egyrésztől magától értetődőnek tűnik, másrésztől viszont szinte talányosnak. Nyilvánvaló, hogy a bibliai szövegek közös alapot jelentenek minden keresztény ország legitimációs koncepciója számára, azonban a befogadásukat és értelmezésüket meghatározó közeg egészen más. És itt nem csak „az orosz vallási szimbolizmusról” van szó, bármit jelentsen is ez a kifejezés, hanem arról, hogy Oroszország egészen más történelmi utat járt be. Közismerten más teológiai hagyományhoz kapcsolódott (talán erre utal az „orosz vallási szimbolizmus” kifejezés), illetve más eszmetörténeti környezetet hozott létre, amely például nem ismerte sem a jogi gondolkodás hagyományát, sem racionális politikai gondolkodást. Természetesen Sashalmi Endre ezt nagyon jól tudja, ezért különös, hogy amikor kurzívval kiemeli, hogy a közös bibliai alap *nem jelent azonosságot*, akkor miből gondolja, hogy itt egyáltalán

azonosságot tételezhetünk fel? Bevallom, nem látom a 2. fejezet a szerepét az értekezésben, mivel semmi lényegeset nem tesz hozzá a szerző mondanivalójához.

Az teljesen érthető, hogy az összehasonlítás másik fő okaként a szerző Oroszország nyugatosodását jelöli meg (73. o.), de ez természetesen csak a 18. századra vonatkozik, és itt is feltehetően nem csak a „szimbolizmus” (vagy esetleg szimbolika?) átalakítására kell gondolni, hanem a politikai gondolkodás új nyelvezetének az átültetésére, amely sajátos szimbiózisba kerül a hagyományossal.

A terjedelmes 3. fejezetben Sashalmi Endre nagyon alaposan elemzi a trónöröklés problematikáját a 17. századi Oroszországban. A fejezet elején teljesen indokoltan kitér a 15-16. előzményekre: III. Iván koráig megy vissza, azzal a jogos hivatkozással, hogy I. Péter „1722-es rendeletében éppen III. Ivánra hivatkozott mint precedensre” (75. o.). Jól tudom, nem tűnik indokoltnak számon kérni az értekezés szerzőjétől, hogy amúgy is terjedelmes szövegében miért nem tárgyalta még jobban a vizsgálat időbeli határait. Mégis úgy gondolom, hogy érdemes lett volna legalább pár oldal erejéig visszamenni a még távolabbi múltba, mert így be lehetett volna mutatni a folytonosság nemzeti elvének mélyebb gyökereit Oroszországban. E nélkül a trónutódlás problematikájának megértése nem lehet teljes.

Nagyon röviden arról van szó, hogy az orosz földek a legrégebbi időktől egy, a többi közül kiemelkedett nemzetség kezében voltak. A nemzetség kultusza, ahogy azt Vaszilij Komarovics már 1960-ban kimutatta, kereszténység előtti, pogány eredetű (Komarovics, V. L. Kult roda i zemli v knjazseszkoy szregye XI–XIII vv. In: *Trudi Otyyela drevnyerusszkoj lityeraturi*. 1960/XVI. /84–104./), de tovább élt a kereszténység felvétele után is. Megalapozott az a feltételezés, hogy ez az elv megerősítés kapott az ún. „orosz-mongol szintézis” következtében, vagyis annak következtében, hogy az észak-keleti orosz földek a tatár hódítás következtében betagozódtak a Mongol Birodalomba. Úgy tűnik, hogy a „mongol modell” vagy hatás kiiktatása az elemzésből korlátozza az orosz trónutódlási rend teljes megértését (a mongol hatás jelentőségéről ld.: Jurganov, A. L. *Katyegorii russzkoj szrednyevokovoj kulturi*. Moszkva, 1998. /155–171./).

Sashalmi Endre annál a fontos fordultnál kezdi az előzmények tárgyalását, amikor az orosz történelemben összeütközött a hatalom átadásának két elve: a trón apáról fiúra, illetve testvérről testvérré öröklésének hagyománya. A két elv összeütközése elhúzódó, több mint negyedszázados belső konfliktushoz vezetett, és ahogy Sashalmi Endre is írja, az egyenes ági öröklés és II. Vaszilij győzelmével fejeződött be (Dmitrij Donszkoy végrendelete ellenére), ami azonban valóban nem jelentett teljes győzelmet, és az uralkodó testvérei részéről fenyegető „veszély” továbbra is fontos tényezője maradt a belpolitikai küzdelmeknek. III. Iván unokája esetében jelent meg először a koronázási ceremónia. Nem kulcsfontosságú kérdés, de érdemes megjegyezni, hogy a ceremónia megjelenését Sashalmi Endre Martin nyomán azzal magyarázza, hogy a trón nagyapáról unokára szállt, tehát „az öröklés menete eltért a normától azzal, hogy átugrott egy generációt” (77. o.). Szerintem III. Ivánnak Sashalmi által is idézett szavai az ellenkezőjét bizonyítják, az egyenes ági trónöröklési normának való megfelelést. Hiszen a cár első trónörökösnek először valóban kedvencét, elsőszülött fiát, Iván Ivánovicsot hirdette ki, és csak annak halála után és következtében annak a fiát, Dmitrij. A helyzet érdekessége és bonyolultsága éppen abban állt, hogy a nem pontosan értelmezhető „régis szokás” szerint elvileg Dmitrij és riválisa, Vaszilij is jogosan tarthattak igényt a trónra. Tehát inkább arra gondolhatnánk, hogy az új ceremónia célja Dmitrij

kinevezésének „extra” támogatása lehetett, Vaszilij esetleges későbbi ambícióival szemben. Az viszont tényleg szokatlan volt, hogy néhány év múlva III. Iván megváltoztatta döntését, és Vaszilijt tette meg örökösének, akit viszont mégsem koronázták meg, feltehetően azért, mert még élt Dmitrij, aki formálisan továbbra is megkoronázott örökösnek számított, de akiről tilos volt beszélni, és aki csendesen, halt meg a börtönben 1509-ben.

Összességében az előzmények azt a régóta ismert következtetést sugallják, hogy a 16. elejére a Moszkvai Államban kialakult az a történelmi precedenseken alapuló szokás, amely szerint a trón általában a legidősebb fiúra száll, míg nem egyértelmű esetben az uralkodó akarata döntött. Ebből következően helytálló Sashalmi Endre azon állítása, hogy I. Péter rendelete „nem valamiféle gyökeresen új elvet jelenített meg”, hanem a 16. században létező – a szerző megfogalmazása szerint – „jogot” (itt pontosabbnak tűnik a „lehetőség” kifejezés) arra, hogy döntsön a trónöröklésben (81. o.).

A 16–17. századi hatalomfelfogás újdonsága a cári titulus megjelenése és a cári hatalom szakralizációja. Erről az értekezés szerzője Borisz Uszpenszkij kutatásai alapján ír, aki feltételezte, hogy a cári titulus felvétele és a felkenés szertatása által az orosz uralkodók személyes karizmára tettek szert, hasonlóvá váltak Krisztushoz. Ez az elmélet eredeti formájában sem könnyen értelmezhető: magyarázatra szorul, hogy mit is jelent pontosan ez a hasonlatosság, és hogyan függ össze vele a karizma megszerzése. Továbbá, ami még érdekesebb: milyen szerepet játszik itt a régi, hagyományos elv, a „nemzetséghez” vagyis dinasztiahoz való tartozás, amely következetesen megjelenik a koronázási szertartásokban? Másképpen fogalmazva: kié a karizma, a kegyelmi ajándék, a konkrét uralkodó személyéhez tartozik-e, vagy az uralkodóhoz, aki egy kiválasztott dinasztia tagja? Vagyis a kérdés az: elég-e, ha Uszpenszkij nyomán kizárólag az átvett bizánci szertartások adaptációjának elemzéséből indulunk ki? Nem egyszerűsödik-e le így túlzottan az orosz hatalomfelfogásról alkotott véleményünk? A Sashalmi Endre által elemzett *Fokozatok könyve* és Szimon Usakob híres ikonja, *A Vlagyimiri Istenszülő ikon dicsőítése* inkább a dinasztia szakralizációjáról szólnak elsődlegesen, amit az orosz hatalomfelfogás egyik sajátosságának is tarthatunk. Maga az értekezés szerzője is mintha ezt állítaná, amikor azt írja, hogy „a moszkvai Oroszország viszonyai közt az volt fontos hogy Isten kinek adott jogcímet a dinasztiahoz való tartozásból kifolyólag” (98). Ezt igazolja Borisz Godunov és Mihail Romanov esete is, amelyet Sashalmi Endre értekezése is részletesen elemez. Ennek az elemzésnek bevallottan az az egyik célja, hogy „megmutassa a trónöröklés és az isteni jogalap elválaszthatatlanságát” (137. o.), ami egyébként már az előzmények alapján is megjósolható volt.

A 17. század eleji válság leküzdése során a hagyományos legitimációs modellek voltak használatban; a cél alapvetően a korábbi állapotok helyreállítása volt. Teljesen egyetértek Sashalmi Endrével abban, hogy „Mihail és Alekszej módszere, az atyai áldás a pátriárka jelenlétében valószínűleg a 16. században érvényes hagyományon alapult, tekintettel arra, hogy a Romanovok kényszerben ügyeltek a kontinuitásra” (161. o.). A változások valóban csak 1682 után indultak el a sajátos történelmi helyzet hatására, de a döntő fordulat a 18. század elején kezdődött. Ennek alapos és korrekt elemzése a 6. fejezetben olvasható, amelyet az értekezés legjobban sikerült részének tartok. Az értekezés tekintélyes részét ikonográfiai elemzések képezik, amelyek jól kiegészítik az írott források tárgyalását; a kettő együttes bemutatását nagyon jó és korszerű (bár az olvasótól komoly erőfeszítéseket követelő)

megoldásnak tartom, ugyanakkor az ikonográfiai eszmefuttatások véleményezésére nem tartom magam kompetensnek.

Talán csak ízlés kérdése, de végezetül megjegyezném, hogy nem tartom szerencsésnek az „isteni jogalap” kifejezés alkalmazását az I. Péter előtti orosz történelemre vonatkozóan. Az orosz nyelvű szakirodalomban inkább a hatalom isteni eredetéről szokás beszélni és nem a „bozsesztvennoje pravo”-ról. Távol álljon tőlem, hogy magyar nyelvű terminológiai tanácsokat osztogassak, de megjegyzem, hogy számomra az „isteni jogalap” kifejezés valamifajta jogi hagyomány meglétét sugallja Oroszországban, ami pedig félrevezető lenne.

Befejezésül kiemelném, hogy Sashalmi Endre értekezése méltó módon koronázza meg a sokéves kitartó kutatómunkát. A szöveg fő pozitívuma a hatalmas anyag feldolgozása és rendszerezése, az újszerű, az írott és az ikonográfiai forrásokat együttesen bemutató megközelítés. Csak örülni lehet annak, hogy egy ilyen tartalmas összefoglaló munka magyar nyelven hozzáférhetővé válik a szakemberek és az érdeklődők számára.

Összegezve az értekezés pozitívumait és hiányosságait, úgy ítélem meg, hogy az megfelel a doktori disszertációkkal szemben támasztott követelményeknek, ennek alapján javaslom annak nyilvános vitára bocsátását.

Budapest, 2015-04-06.

Filippov Szergej, PhD